

**ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ՌԱԶՄԱՃԱԿԱՏԻ ՔԱՅՔԱՅՈՒՄԸ ԵՎ ՎԱՆ-
ՎԱՍՊՈՒՐԱՎԱՆԻ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԸ
1917 Թ. ՀՈԿՏԵՄԲԵՐ-1918 Թ. ՓԵՏՐՎԱՐԻՆ¹
Ավետիս Հարությունյան**

*Պատմական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ
Խ.Աբովյանի անվան ՀՊՄՀ*

1917 թ. աշնանը թուրքական բանակն ի վիճակի չէր ռազմական և ոչ մի լուրջ գործողություն ձեռնարկելու Կովկասյան ճակատում, որն այդ պահին ձգվում էր Սև ծով–Երզնկա–Խնուս–Վան–Ռևանդուզ գծով՝ մոտ 500 կմ երկարությամբ:

Հաշվի առնելով այդ հանգամանքը, ինչպես նաև Ռուսաստանի քաղաքական շրջադարձային փոփոխությունների հետևանքով երկրի ներսում սկիզբ առած հեղափոխական խմորումների կործանարար ալիքը, որը խարխուլում էր Կովկասյան ճակատի ամրությունը և բանակի մարտունակությունը՝ ռուսական զորքերի գերագույն սպայակույտը որոշեց որոշ չափով բեռնաթափել Կովկասյան ճակատի ռուսական բանակային միավորումները: Ըստ այդմ՝ 1917 թ. հոկտեմբերի սկզբներին Կովկասյան IV կորպուսի ռազմական գործողությունների շրջանից դեպի Հյուսիսային Կովկաս հեռացավ Կովկասյան կազակային II դիվիզիան, որից հետո հետ կանչվեց նաև Վանի ջոկատի հրամանատար, կուբանյան կազակային զորաջոկատի գնդապետ Բելին, որի հետ Վանը լքեց նաև Վոլգյան III կազակային գնդի երկու հարյուրակ: Ռուսական զորամիավորումների այս տեղափոխումն ինքնաբերաբար առաջ բերեց անկազմակերպ և քառսային իրավիճակ: Վանում մնաց միայն հայկական V հրաձգային գնդի V վաշտը՝ գնդապետ Պ. Փիրունովի գլխավորությամբ (որը հետագայում ինքնասպան եղավ Երևանում), սահմանապահ III հետևակային զուևդը՝ գնդապետ Օստրեինի գլխավորությամբ և լեռնային IV մարտկոցը:

Հաշվի առնելով ստեղծված իրադրությունը՝ Կովկասյան IV կորպուսի ժամանակավոր հրամանատար, գեներալ-մայոր Ա. Կուլեբյակինը, Վանի ջոկատի հրամանատար նշանակեց Կովկասյան 8-րդ հրաձգային գնդի նախկին հրամանատար, գեներալ-մայոր Մ. Սիլիկովին (Մ. Սիլիկյանին),² որը, գալով Վան, անմիջապես ձեռնամուխ եղավ բարձիթողի վիճակում

¹ Հոդվածն ընդունվել է 27.09.13:

Հոդվածը տպագրության է երաշխավորել ԱրՊՀ պատմության ամբիոնը:

² Մ. Սիլիկյանը մինչ այդ Մուշի կայագործի պետն էր. – Տես Վ. Մկրտչյան, Սարդարապատի հերոսը. գեներալ Մովսես Սիլիկյան, Երեւան, 2012, էջ 9:

հայտնված ռուսական կայագրում կարգ ու կանոն հաստատելու և ջոկատի ռազմունակությունը բարձրացնելու գործին:¹

Բանն այն է, որ ռուս սահմանապահները, գտնվելով բարոյալքված վիճակում, Վանում իրենց պահում էին լկտի ձևով և հաճախ զինվորական ծառայությունն իրականացնում էին հարբած վիճակում՝ չարաշահելով տեղական խաղողի օղու օգտագործումը: Նրանք երբեմն ապօրինաբար ներխուժում էին վանեցիների տները, կազմակերպում էին գողություններ, թալան, բռնություններ և նույնիսկ սպանություններ:

Գեներալ Մ. Սիլիկովը, որին մեծապես օգնում էր նաև Վանի կոմիսարիատը՝ Կոստի Համբարձումյանի գլխավորությամբ, ձեռնարկում էր բոլոր միջոցները բանակում հարբեցողությունն էապես արմատախիլ անելու և քաղաքով մեկ «տոնական թափառումները» վերացնելու ուղղությամբ: Սակայն ոչինչ չէր օգնում, քանի որ Հոկտեմբերյան հեղափոխությունից հետո խիստ ընկել էր զինվորական իշխանությունների հեղինակությունը:

Բարոյագրված այս տրամադրությունն ազդում էր նաև արևելահայ զինվորների վրա, որոնք իրենց հայացքը հառել էին դեպի իրենց հարազատ Անդրկովկաս, որտեղից պարբերաբար ստացվում էին կովկասյան թաթարների և սահմանամերձ քրդերի հակահայկական ելույթների լուրերը: Արդյունքում աճում էր հայրենիք վերադառնալու նրանց ցանկությունը:

Գեներալ Մ. Սիլիկովը ենթադրում էր, որ կռվել չցանկացող սահմանապահ զինվորների անհապաղ հեռացումը Վանից էլ ավելի կուժեղացներ Վանի ջոկատի ազգային միատարրությունը և կօգներ համախմբելու ջոկատը առաջիկա ռազմական խնդիրների լուծման ժամանակ: Այդ հարցով նա դիմում է Կովկասյան IV կորպուսի ժամանակավոր հրամանատար, գեներալ Ա. Կուլեբյակինին՝ առաջարկելով որքան հնարավոր է շուտ իրականացնել ռուս սահմանապահների տեղափոխումը Վանից, քանի որ պատերազմական գործողությունները սկսելուց հետո նրանց վարքագիծը կարող էր ազդել նաև հայերի վրա:²

Հաշվի առնելով ռազմաճակատի գծի քայքայումը՝ 1917 թ. հոկտեմբերին Վանի ջոկատի հրամանատար գեներալ Մ. Սիլիկովի օրոք Կովկասյան IV կորպուսի հրամանատարի հրամանով և Վանի շրջանի զինվորական զորակոչի անցկացման միջոցով հայկական V հրաձգային հարվածող գնդին կից նախատեսվեց ձևավորվել նոր III գումարտակ, որը ստացավ «մահապարտների գունդ» անունը: Այդ հրամանով և Վանի Շրջանային կոմիսարիատի ու

¹ ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 1, գ. 37, ք. 36:

² ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 1, գ. 37, ք. 36:

տեղական կուսակցական և ազգային կազմակերպությունների օժանդակությամբ սկսվեց 18-25 տարեկան բոլոր զինակոչների հավաքագրումը և ուսուցումը:¹ Միաժամանակ զենք և զինամթերք հայթհայթելու նպատակով Թիֆլիս գործուղվեցին հատուկ պատվիրակներ: Սակայն այս մտահաղացումը հեռու էր իրականացումից, քանի որ շուտով հրապարակվեց մի նոր հրաման՝ տեղական նոր՝ Վանյան IV գնդի կամավարման մասին: Փաստորեն կասեցվեց Վանի III գումարտակի ձևավորումը, սակայն արագ և հաջողությամբ ձեռնարկվեց նոր՝ IV գնդի ստեղծումը:

Սակայն 1917 թ. նոյեմբերին Վանից մեկնեց նաև գեներալ Մ.Սիլիկովը, և Վանի ջոկատի հրամանատարության պարտականությունները ստանձնեց հայկական V գնդի հրամանատար, գնդապետ Պավել Փիրումովը:²

Հաշվի առնելով Կովկասյան ռազմաճակատում իրենց համար ստեղծված անբարենպաստ իրավիճակը՝ 1917 թ. նոյեմբերի 17 (21)-ին թուրքական երրորդ բանակի հրամանատար Ֆերիկ-Վեհիբ-Մեհմեդ փաշան ռուսական Կովկասյան բանակի գլխավոր հրամանատար գեներալ Մ. Պրժևալսկուն դիմեց՝ զինադադարի մասին խնդրանքով: Իրականում, սակայն, թուրքական կառավարող և զինվորական վերնախավի նպատակը հաշտություն կամ խաղաղություն կնքելը չէր. նրանք, ըստ էության, ցանկանում էին ժամանակ շահել:

Ռուսական զորքերի գլխավոր հրամանատար Մ. Պրժևալսկին երզրումի ռուսական բանակի հրամանատարի միջոցով Վեհիբ փաշային պատասխան ուղարկեց հետևյալ հեռագիրը. «Պարոն գեներալ, զինադադարի առաջարկությամբ Ձեր նամակը ստացա եւ շտապում եմ տեղեկացնել Ձեզ, որ ես պատրաստ եմ ընդառաջ գնալ Ձեր մարդկային առաջարկին: Այդ նպատակով ես առաջարկում եմ իրար դեմ մարտնչող մեր երկու բանակներին ամբողջ կովկասյան ռազմաճակատում դադարեցնել ռազմական գործողությունները եւ չիրականացնել որեւէ ռազմավարական վերախմբավորում, մնալ ներկայումս զբաղեցրած դիրքերում՝ սպասելով զինադադարի կնքմանը: Այդ պայմանին Ձեր համաձայնության դեպքում ես առաջարկում եմ Ձեր կողմից նպաստավոր պատասխան ստանալուն պես թուրքական եւ ռուսական բանակների ներկայացուցիչներից ստեղծել հատուկ հանձնաժողով, որին հանձնարարել մանրամասնորեն մշակել երկու կողմերի համար էլ ընդունելի զինադադարի պայմաններ: Պարտքս եմ համարում մեր այս նամակագրության մասին հա-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 2, գ. 96, թ. 1:

² ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 2, գ. 96, թ. 1:

ղորդել անգլիացիների միջագետքյան բանակի հրամանատարին: Գեներալ, խնդրում եմ ընդունեցեք խորին հարգանքներիս հավաստիքը»:¹

1917 թ. նոյեմբերի 22-ին Կովկասյան կոմիսարիատն իր պատմական կոչով դիմեց Կովկասյան բանակին և Անդրկովկասի բնակչությանը՝ թուրքերի հետ զինադադար կնքելու համար որոշում կայացնել, որի ընթացքում հրավիրվելիք Սահմանադիր ժողովը պետք է վերջնականապես ավարտեր պատերազմը:²

Երկկողմանի համաձայնությունից հետո Հոկտեմբերյան հեղափոխությունից 41 օր անց՝ դեկտեմբերի 5-ին, Երզնկայում կնքվեց զինադադար³: Դրանից անմիջապես հետո Կովկասյան ռազմաճակատում հրավիրվեցին զինվորական ժողովներ, և որոշումներ ընդունվեցին «զենքերը վար դնել» և «վերադառնալ տուն»: Ռուս զինվորը, ինչպես նկատում է Եղ. Գեղամյանցը, «բարոյական արբեցության ենթարկվեց և թքնելով ամեն բանի վրա՝ թողեց պատերազմի դաշտն և խումբ-խումբ վերադաձավ իր հայրենիքը, - Ռուսաստան»⁴: Մինչև դեկտեմբերի 25-ը ռուսական առաջապահ ու պահեստի կես միլիոնանոց բանակի և ոչ մի զինվոր չպետք է մնար Կովկասյան ճակատում:

Հայոց Ազգային խորհրդի նախագահ Ավ.Ահարոնյանը Պողոս Նուբարին ուղղած իր՝ 1917թ. դեկտեմբերի 25-ի թիվ 114 հեռագրում նշում էր, որ «Հայոց Ազգային խորհուրդը... պատիվ ունի հաղորդելու, ... որ ռուսական բանակը գրեթե կատարելապես լքում է Կովկասյան ճակատը»,⁵ որը պարզապես «մեֆիստոֆելյան ծաղրանք մըն էր, ավելին, կեղծիք մըն էր»:⁶ Ավ. Ահարոնյանի բնորոշմամբ՝ ռուսական բանակի նահանջով վերանում էր այն գաղտնի որոշումը, որով Հայաստանը պատերազմից հետո կցվելու էր ցարական Ռուսաստանին:⁷

Հաշվի առնելով Կովկասյան ճակատի մեծ ձգվածությունը, զորացրումը և պայքարը հակահեղափոխության դեմ՝ Էնգելիում, Ջուլֆայում, Շահ-թախտ կայարանում, Սարիղամիշում և Տրապիզոնում, համապատասխանաբար ձևավորվում են Արևելապարսկական ռազմաշրջանի, Ուրմիայի,

¹ Փաստաթղթեր եւ նյութեր Անդրկովկասի և Վրաստանի արտաքին քաղաքականության մասին, ժողովածու, Թիֆլիս, 1919, էջ 13:

² ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 1, գ. 27, թ. 1:

³ Այդ մասին առավել հանգամանորեն տես Արամ Ամիրխանյան, Ռուս և թուրք զինադադարը. պատմական անցքեր 1917–1918 (Փայտօս Տանօ), Ֆրեզնո, 1921:

⁴ Եղիշե Ա. Քահ. Գեղամյանց. Տաճիկները Կովկասում և Բաքվի անկումը, պր. առաջին, Երևան, 1994, էջ 11:

⁵ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 158, թ. 1:

⁶ Կ. Սասունի. Տաճիկահայաստանը Ռուսական տիրապետության տակ (1914–1918). Տաճիկահայոց գաղթաշարժը և անոնց դերը Հայաստանի Հանրապետության կազմության մեջ, Բոստոն, 1927, էջ 160:

⁷ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 158, թ. 2:

Վանի, Երզրում-Երզնկայի և Տրապիզոնի շրջանների բուլշևիկյան իշխանության ռազմահեղափոխական կոմիտեներ:¹

Ե՛հիշտ է, «տրված հրահանգ-հրամանը տարիների ընթացքում հոգնաբեկ ու տանջված և ամեն բոլոր սպանվելու սարսռալից վտանգն ապրած զինվորների և զինվորականների սրտից էր խոսում»,² սակայն, ըստ էության, բուլշևիկյան հեղափոխությունը զանգվածային ձևով և խառնաշփոթորեն քայքայում էր ռազմաճակատը: «Մշակ» թերթի հավաստմամբ՝ «ռուս զինվորը, որ առաջ, այնքան հիանալի ժեստով մը, ցուցուց աշխարհին իր անպարտելիությունը, երբ հոս Արևելքին մեջ, խիզախեց մինչև Երզրումի անառիկ ամրությունները, այժմ շատ անպատվաբեր կերպով կլքե իր ընկերներու անգին արյան գնով գրավված երկիրները և Ռուսիա կմեկնի «հող և ազատություն» ստանալու համար»:³

Ռուս հասարակ զինվորն այլևս չէր ցանկանում կռվել և ենթարկվել զինվորական հրամանատարներին և ձգտում էր օր առաջ բռնել տունդարձի ճանապարհը՝ բախտի քմահաճույքին թողնելով տասնյակ հազարավոր զինվորների արյան գնով ազատագրված Արևմտյան Հայաստանի տարածքը:

Երզնկայի զինադադարից հետո առաջ եկած դասալքությունը մեծ աղետ էր ռազմաճակատի սահմանամերձ տարածքներին մոտ գտնված ազգաբնակչության համար: Ինչպես նույն «Մշակ»-ն է արձագանքում՝ «բուլշևիկական «երկրորդ հեղափոխության» ստեղծած տարականությունն ու կազմալուծումը իր ամբողջ պեսպիություններով ի հայտ կուգա գրավված վայրերուն մեջ, որոնցմե մեկն է Վան»:⁴ Այդ էր պատճառը, որ Վ. Տերյանը և Ս. Լուկաշինը Արևմտյան Հայաստանի ազատագրման ու անկախության վերաբերյալ իրենց կազմած զեկուցագրում և Արևմտյան Հայաստանի անկախության հռչակման մասին Վ. Տերյանի կազմած հրովարտակի նախագծում նշում էին, որ «անհրաժեշտ քանակությամբ ռուսական զորքերը կթողնվեն Վանի, Երզրումի և Բիթլիսի սահմաններում այնքան ժամանակ, մինչև որ հայ ժողովուրդը հնարավորություն կստանա համաժողովրդական քվեարկությամբ վճռելու անկախ Հայաստանի ներքին կարգի հարցը, և մինչև որ կկազմակերպվի հայկական ոստիկանություն»:

¹Борьба за победу Советской власти в Грузии. Документы и материалы (1917–1921 гг.). Тбилиси, 1958, с. 179.

²Ս. Սարխադյան, Կյանքիս հուշերից, Երևան, 2007, էջ 171:

³«Մշակ», Թիֆլիս, 1918 թ., մարտի 20, թիվ 59:

⁴Վասպուրական, 1915–1930, Վենետիկ, 1930, էջ 105, նաև Վան-Վասպուրականի հերոսամարտ, 75, Երևան, 1990, էջ 115:

երկրի ներքին կարգն ու արտաքին անվտանգությունն ապահովելու համար»:¹

Վան-Վասպուրականի ղեկավար մարմնի անդամներն անցնում են գործի և ջանում հուսալքումի ընդհանուր տրամադրությունը ցրել: Սակայն, անկարող լինելով կասեցնել ռազմաճակատի ընդհանուր քայքայումը, նրանք պայմանավորվում են Վանի ռուսական զորամասի ղեկավարության հետ, որ ռուսներն իրենց հետ ոչինչ չտանեն՝ բացի անձնական զենքերից ու ճանապարհի սննդամթերքից:

Բանն այն էր, որ դեռևս Ա. Կերենսկու կառավարության օրոք նախապես հայտարարվել էր, որ Արևմտյան Հայաստանի ճակատի վրա կռվող բանակի հայ զինվորները հայագոյի զորավարների ղեկավարությամբ կարող էին տիրանալ կազմալուծվող ռուսական բանակի անբավ մթերքներին և պաշտպանելով Կովկասյան ճակատը հուսահատության մատնված թուրքական բանակից՝ ապահովել Արևմտյան Հայաստանի ազատագրումը:² Իսկ ռուսներն Արևմտյան Հայաստանում թողել էին 3000 թնդանոթ, 3000 գնդացիր, 1 մլրդ փամփուշտ, 100 հազ. զինվորի համար նախատեսված հագուստ և ուտելիք, 15–17 հազ. ձի, 1 մլն ռուբլ, 100 հազ. հրացան, փոխադրության համար նախատեսված բազմաթիվ կառքեր, մեքենաներ, ձիու թամբեր, բենզին, կաշի և օժանդակ ամեն տեսակի պիտույքներ:³ Այդ ամենի խելացի օգտագործման դեպքում կարելի էր 2-3 տարի սնվել, հագնվել, զինվել և կռվել: Սակայն հայերն, ընդհանուր առմամբ, բավարարվում են միայն թողած հարստության փշրանքներով: Դրանք հիմնականում թալանվում են քրդերի կողմից և հետո էլ ընկնում սոված ու ոջլոտած թուրք զինվորների ձեռքը, որոնք ուտում, հագնվում, զինվում, մի փոքր հանգստանում և վերակազմում են քայքայված դիվիզիաները, ապա, անցնելով հարձակման, հետ էին գրավում ոչ միայն ռուսների կողմից գրավված հայկական նահանգները, այլ նոր նվաճումներ կատարում Անդրկովկասում: Ի բարեբախտություն հայերի՝ Վանում տեղակայված ռուսական 10000-անոց բանակը վասպուրականցիներին է թողնում ոչ միայն իր գրաված երկիրը, այլև պահեստները, զենքերն ու ռազմամթերքը: Միայն Սավալիում հայերին է փոխանցվում 150 կառք և 900 ձի⁴: Սակայն Սավալիի, ինչպես նաև Առնիսի ռուսական լքված պահեստներից, որոնք համալրված էին զինվորական ամեն տեսակի մթերքներով, «հնար չեղաւ պետք եղած չափով օգտուելու, փոխադրական միջոցներու անբաւա-

¹Վ. Տերյան. *Երկեր*, հ. 4, Երևան, 1925, էջ 404–405:

²Գ. Երամյան. *Հուշարձան Վան-Վասպուրականի*, հ. Բ, *Աղեքսանդրիա*, 1929, էջ 437:

³Ա. Միհրանեան. *Ինչպե՞ս պետք է գրաւել Թրքահայաստանը (Զօր. Անդրանիկի կարծիքը)*, Կ. Պոլիս, 1921, էջ 7:

⁴«Մշակ», *Թիֆլիս*, 1918 թ., մարտի 20, թիվ 59:

րարութեան եւ եղանակի խստութեան պատճառով: Այնպէս, որ զինուորներ մեծ մաս մը առանց տաք շորերու եւ ոտնամաններու ստիպուած էր իր զեղջկական հագուստով եւ միակ շապիկով մը մեկնիլ խրամներ, Ոստանի եւ Առնիսի բարձունքներու վրայ, լուռ ու անտրտունը»:¹

Տուն շտապող ռուս զինվորները՝ ենթարկվելով Վան-Վասպուրականի դեկավար մարմնի որոշմանը, վերցնում են իրենց անձնական զենքերը, ճանապարհի համար անհրաժեշտ սննդամթերք, պաշտպանության համար 2 թնդանոթ և 60 հոգուց բաղկացած հայկական հեծելազորային ուղեկցող մի խումբ՝ Մեսրոպ Ջանոյանի ու Խաչիկ Խռանյանի դեկավարությամբ ու 1917 թ. դեկտեմբերի երկրորդ շաբաթվա ընթացքում ճանապարհ են ընկնում դեպի Պարսկաստան–Երևան՝ պայմանով, որ հետագայում 2 թնդանոթները և հայ հեծելախումբը հետ ուղարկվեն Վան:

Թվում էր թե Վանի պաշտպանության գործը հաջողված էր:

Սակայն արձակուրդ գնալու նպատակով 1917 թ. դեկտեմբերի 19-ին (հին տոմարով՝ հունվարի 1-ին) Վանից մեկնեց նաև գնդապետ Պ. Փիրունովը: Նրա փոխարեն՝ Հայկական V գնդի հրամանատարության պարտականությունները ստանձնեց փոխգնդապետ Պողոսյանը, որն աչքի էր ընկնում իր կամային և բնավորության թույլ հատկանիշներով և ապաշնորհությամբ:

Դեկտեմբերի 21-ին Վանից մեկնելու ցանկություն հայտնեցին նաև փոստը, հեռագիրը, կայծապարպիչ կայանը, մարտկոցը և հացի փռերը: Շնորհիվ Վանի շրջանի կոմիսար Կոստի Համբարձումյանի անխոնջ աշխատանքի՝ հաջողվեց համոզել մարտկոցի զինվորներին՝ մնալ Վանում:

Սակայն դեկտեմբերի 25-ին մյուս հաստատություններն անկանոն հեռացան Վանից:²

Ռուսական բանակի նահանջի հետ հեռանում են նաև Ձեմստվոների և Քաղաքների միության 300 ներկայացուցիչները³, որոնք իրենց գործունեությունը փոխանցում են Վանի կոմիսարությանը⁴:

Վանում հաստատվեց անկումային տրամադրություն: Հայկական V գնդում հաճախակի սկսեցին լսվել զինվորների պահանջներն իրենց արձակուրդի մասին:

Ռուսական զորքերի վերադարձից հետո ճակատագրական և մահու ու կենաց հարց էր դարձել Արևմտյան Հայաստանի նվաճված երկրամասերի պաշտպանության խնդիրը, քանի որ ռազմաճակատից հեռացել էր շուրջ

¹ Եղ. Վարդանեան, «Նահանջ բիրոց» Վասպուրականի, էջ 9-10:

² ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 2, գ. 96, թ. 1:

³ Թեոդիկ. Ամենուն Տարեցույցը, Ժ-ԺԴ տարի, 1916–1920, 4. Պոլիս, 1920, էջ 109:

⁴ «Հորիզոն», Թիֆլիս, 1918 թ., մարտի 9, թիվ 50:

500000-անոց ռուսական բանակը, և ռազմաճակատը կազմալուծվել ու մնացել էր անտեր:¹

Արևմտյան ճակատից վերադարձող զինվորները տրամադիր չէին տեղափոխվելու Կովկասյան ճակատ: Ցաք ու ցրիվ եղած հայկական գնդերը զործում էին ինքնագլուխ՝ առանց միասնական ղեկավարի և առանց իրար հետ կապ պահպանելու: «Կովկասահայ ժողովուրդին մեջ բարոյալքումը կը գորանար հետզհետե...»:²

Արևմտահայությունը խորհում էր, որ թուրքը հեշտությամբ ոտք չդներ գրավված վայրերում, չհամալրվեր զենքի, հոգուստի և կենսամթերքի ռուսական պահեստներով, իսկ հաջորդ օրն էլ սուրը չշողացներ արևելահայության գլխին: Դեռևս 1917թ. դեկտեմբերի 1-ին Կովկասյան բանակի գլխավոր հրամանատար Լեբեդինսկին իր թիվ 136 հրամանագրով հայերին պաշտոնապես արտոնել էր ստեղծել առանձին զորաբանակ կամ կորպուս՝ Կովկասյան ճակատը պաշտպանելու համար՝ հրամանատար նշանակելով Թ. Նազարբեկյանին:

Երկրի պաշտպանության կարևորագույն հարցը հրատապ լուծում էր պահանջում, քանի որ վասպուրականցին իր գոյության պահպանումը վստահում էր իր զենքին և հավաքական ուժին: Վասպուրականի ղեկավար մարմինը, հաշվի առնելով ստեղծված նոր կացությունը, ինքնապաշտպանության և ինքնապահպանման համար միջոցներ է ձեռք առնում, ինչպես դա արվեց 1915 թ. Ապրիլյան հերոսամարտի ժամանակ: Ա. Մաքսապետյանի հավաստմամբ՝ «կ'աճապարեինք իշխանության կազմակերպումը շուտ ավարտել, որպեսզի արտաքին ու պատերազմական գործերը երեսի վրա չմնան»:³

Վանյան V գնդի համալրման հրամանն ի կատար ածելու համար 1918թ. հունվարի 1-ին Վանի շրջանում հայտարարվեց 20-35 (18-40) տարեկան երիտասարդների պարտադիր զորահավաք, իսկ ավելի ուշ՝ մինչև 50 տարեկան տղամարդկանց համընդհանուր զորակոչ: Հավաքագրումն ընթանում էր բավականին հաջող: Ձեռք կրելու ընդունակ երեկվա արիեստավորները, խանութպանները, ուսուցիչները, քաղաքական գործիչները, զինապարտները և ընդհանրապես բոլորը ներկայացան հավաքատեղի, անցան զորանոց և ենթարկվեցին զինվորական ընդհանուր կարգ ու կանոնին:

¹ Կ. Սասունի, *Թրքահայաստանը Ա Աշխարհամարտի ընթացքին (1914-1918)*, Բեյրութ, 1966, էջ 144:

² Ա. Դարբինյան, *Հայ ազատագրական շարժման օրերէն. Յուշեր 1890 էն 1940*, Երեւան, 2003, էջ 217:

³ Վասպուրական, 1915-1930, էջ 107-108, տես նաև՝ Վան-Վասպուրականի հերոսամարտը, 75, էջ 118:

Այս ձեռնարկումը ժողովրդի կողմից ընդունվեց շատ բարձր գիտակցունով և սիրով, քանի որ մեծացվում էին պաշտպանության ուժերը, իսկ ժողովուրդն էլ լծվում էր գործունյա պայքարի: V գնդի սպաները, մարզելով զորակոչիկներին, կազմեցին երկու գունդ՝ 2376 սվինով և 80 գնդացիորով: Դրանցից մեկը 100 ձիավորով հետագայում ուղարկվեց Ոստանի ճակատ, 800 հոգի և 100 ձիավոր՝ Առնիս-Արճեշի ճակատ, իսկ 200-ը՝ Բերկրի-Սավալի գիծը (Իգդիրի ճանապարհը) պաշտպանելու:¹

Ձևավորվեց ուսումնասիրամանատարական կազմ, որի օգնությամբ, վանում բացված սպայական դպրոցում պատրաստվեցին շուրջ 30 ենթասպաներ:² «Ամեն պարագայում,- հիշում է ժամանակակիցներից մեկը,- պարծենում էինք, որ սպաներ պատրաստելու համար դպրոց ունենք»:³ Արևելահայ սպաների ձեռքի տակ մարզվելուց հետո նրանք փետրվարի 1-ին մտան բանակ և որպես հարյուրապետ, հիսնապետ և զինվորական պահեստների կառավարիչներ՝ անձնվիրաբար ծառայեցին իրենց հայրենիքին:⁴ Բայց, քանի որ սպաների պակասը զգացնել էր տալիս, ստիպված կազմակերպվեց սպայական երկրորդ դասընթացը՝ նախատեսված 50 հոգու համար:⁵

Հայնկույսների եկեղեցու մոտ՝ Ակոբա Քար քարաժայռի կողքին, նորաթուխ սպաների ղեկավարությամբ կազմակերպվեցին հրաձգության, իսկ քաղաքի արևելյան կողմում՝ Ուրբաթ Առուի դաշտում՝ քայլքի պարամունքներ:⁶

Այնքան մեծ էր զորակոչի ոգևորությունը, որ դրան իրենց մասնակցելու ցանկությունը հայտնեցին նաև տարիքով փոքրերը: Այդ մասին Եղ. Վարդանեանը համոզմունքով արձագանքում է. «Ոգևորութեան ալիքներ մեծերէն անցնելով թափանցած էին 10-12 տարեկան փոքրիկներու սրտերու մէջ փոթորկելով անոնց հոգիներ: Եւ ահա Արտամետ գիւղ բնակող Շատախցի 50 փոքրիկներ՝ որոնց հայրեր եւ մեծ եղբայրներ արդէն զինուոր էին եւ խրամներու մէջ, մի մի փայտ ուսերուն դրած, զինուորական շարքով եւ «Մեր հայրենիք» երգելով ամբողջ ժողովրդեան ծափերու մէջէն

¹ Ա. Հացագործյան, Ազատագրված Վասպուրականի կարճատև ինքնավարությունները առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին (ականատեսի հուշեր), ԲՀԱ, 1969, թիվ 1, էջ 218:

² ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 2, գ. 96, թ. 1:

³ Ս. Սարխարյան, Կյանքիս հուշերից, էջ 171:

⁴ Վասպուրական, 1915–1930, էջ 108, տես նաև՝ Ա. Հացագործյան, Ազատագրված Վասպուրականի կարճատև ինքնավարությունները առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին (ականատեսի հուշեր), ԲՀԱ, 1969, թիվ 1, էջ 218:

⁵ Նրանցից շատերը հետագայում մասնակցեցին Սարդարապատի հերոսամարտին և 1921 թ. փետրվարյան ապստամբությանը. - Տես Վասպուրական, 1915–1930, էջ 108, տես նաև՝ Վան-Վասպուրականի հերոսամարտը, 75, էջ 119–120:

⁶ Եղ. Վարդանեան, «Նահանջ բիրոց» Վասպուրականի, էջ 18:

զորանոց կուգային պահանջելով, որ իրենց ալ զէնք տրուի, իրենք ալ կ'ուզեն կռուի դաշտ մեկնիլ: Շատախի առիւծներու արժանաւոր կռիւններն էին անոնք, Հայ աննկուն նկարագրի կենդանի պատկերներն էին անոնք, զորոնք մի շաբաթ զօրանոցի մէջ զինուորի նման կերակրել է վերջ ճամբու կը դնէին ըսելով - Հայաստան չի մեռնիր քանի, որ ձեզ նման փոքրիկներ ունի»:¹

Իր քանակով քիչ V հայկական զունդը ստիպված էր ճակատը պաշտպանելուն զուգընթաց իրականացնել ներքին ծառայություն, որի գլխավոր խնդիրն էր հետևակային և հեծյալ խմբերով ապահովել տեղի բնակչության անվտանգությունը տարբեր տեսակի ավազակախմբերի հարձակումներից: Այդ նպատակով առանձնացված Վանի ոստիկանական երկու վաշտերը ղեկավարում էին Լևոն Շաղոյանը և Գրիգոր Բուլղարացին,² որոնց օգնության եկան նոր ձևավորված IV հայկական գնդի զորամասերը: Վանից մինչև Շերբեկ (Խոյի ուղղությամբ) և Վանից-Սավալի զինվորական հանգրվանները զբաղեցվեցին Վանի ոստիկանների կողմից:

Մ. Գրեյսին հանձն առավ հոգալ Վանի իշխանության զինբաժնի ամբողջ ծախսը, որն ամսական կազմում էր մոտավորապես կես մլն ռ.: Միաժամանակ նա խոստացել էր տալ 20 գնդացի և 12 թնդանոթ՝ իրենց հրահանգիչներով:

Վանի գնդի կողմից զբաղեցվեցին ռուսների թողած Առնիսը և Արճեշը: Բացի դրանից՝ V հայկական գնդի մեկ վաշտի հետ Ոստանի դիրքերում կանգնած էր IV Վանյան գնդի վաշտը:³

1918 թ. հունվարի 13-ին V հայկական հրաձգային հարվածող գնդի 7-րդ վաշտը և Վանյան IV գնդի 1-ին վաշտը Հայկական 5-րդ հրաձգային հարվածող գնդի պրապորշիկ Տիգրան ժամհարյանի գլխավորությամբ մեկնեց Ոստան՝ Հայկական 5-րդ հրաձգային հարվածող գնդի երկու վաշտերին փոխարինելու համար:⁴

Վասպուրականի հայկական այդ գնդերի մեկնումը ռազմաճակատ կատարվեց հանդիսավոր իրադրության մեջ՝ իշխանության բոլոր անդամների, Վանի չափահաս բնակչության և աշակերտների մի մասի ներկայությամբ: Հուզիչ և ոգևորիչ ճառով հանդես եկավ հայտնի գործիչ Ավետիք Սահակյանը, որն այդ ժամանակ գտնվում էր Վանում⁵: Վասպուրականի նվիրական հողի պաշտպանությունն ամբողջությամբ հանձնվում էր հայ-

¹ Եղ. Վարդանեան, «Նահանջ բիւրոց» Վասպուրականի, էջ 18:

² Ս. Վրացյան, Հայաստանի Հանրապետություն, Երևան, 1993, էջ 62:

³ ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 2, գ. 96, թ. 1:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 2, գ. 96, թ. 1:

⁵ Վան-Վասպուրականի հերոսամարտը, 75, էջ 120:

րենի կտրիճներին, որոնց խիզախությունից ու տոկունությունից էր կախված տեղի ազգաբնակչության մնալ-չմնալու հարցը:

Հասնելով տեղ՝ 1918 թ. հունվարի 14-ին Տիգրան ժամհարյանը ստանձնեց Ոստան-Դերս-Խանի պաշտպանական գծի պարտականությունները:

Սակայն Վասպուրականի ինքնապաշտպանության վրա իր բացասական ազդեցությունն ունեցավ V հայկական հրաձգային հարվածող գնդի մեկնումը Իգդիր:

1918 թ. հունվարի 18-ին Պարսկաստանի վրայով Վան-Վասպուրականից Կովկաս են մեկնում ռուսների վերջին զինվորները, փոստ-հեռագրատան մնացած պաշտոնյաները և թնդանոթածիզները:

Այդ ամենի անմիջական ազդեցության տակ 1918 թ. հունվարի 20-ին Ոստանի վաշտի անունով ստացվեց 4 զինվորների հեռախոսագիրը, որով նրանք կոչ էին անում ռազմաճակատի պաշտպաններին ինքնական թողնել ճակատը և հեռանալ Կովկաս: Տ. ժամհարյանի բացատրական աշխատանքների արդյունքում վաշտն այդպիսի քայլը որակեց որպես դավաճանություն:¹

Սակայն 1918 թ. հունվարի 25-ին գնդի մնացած վաշտերի 250 հայ սպաներ և զինվորներ (ըստ Յ. Երամյանի՝ 300-400,² իսկ ըստ Եղ. Վարդանյանի՝ 300 հոգի³), որոնք պահում էին Ոստանի դիրքերը, «վարակվելով ռուսերու վատասերիչ օրինակեն»⁴ և տարված ռուսների «տունդարծի» լոգունգով, հաշվի չառնելով երկրի առջև ծառայած լուրջ վտանգը, ծանր կացությունը և ժողովրդի ու կառավարության խնդրանքը և հորդորը, իրենց հետ վերցնելով շարժական խոհանոցը, երկանիվ պատերազմական կառքերը, զինանոցը և ձիերը, լքում են Վան-Վասպուրականի ճակատը և մեկնում Կովկաս: Դա, փաստորեն, կատարյալ դավաճանություն էր, որի անմիջական արդյունքը եղավ այն, որ հաջորդ օրը Վանից հյուսիս ընկած Գեոլու գյուղի մեջ նրանք հարձակման ենթարկվեցին իրենց իսկ մարտական ընկերների կողմից, որի հետևանքով սպանվեց 5 և վիրավորվեց 7 զինվոր: Եղբայրասպան այս արարքը, եթե նույնիսկ ուներ արդարացուցիչ պատճառ, սակայն արժանացավ ժողովրդի արհամարհանքին⁵:

Տունդարծի վարակը շարունակվեց նաև հետագայում: 1918 թ. փետրվարին Տ. ժամհարյանի գնդի 1-ին գումարտակը, որն այդ ժամանակ գտնվում էր Սավալիում, սկսեց ամենօրյա պահանջներ ներկայացնել, որպես-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 2, գ. 96, թ. 1:

² Յ. Երամյան. *Հուշարձան Վան-Վասպուրականի, հ. Բ, Աղեքսանդրիա, 1929, էջ 437*:

³ Եղ. Վարդանեան, «Նահանջ բիւրոց» Վասպուրականի, էջ 17:

⁴ Յ. Երամյան. *Հուշարձան Վան-Վասպուրականի, հ. Բ, Աղեքսանդրիա, 1929, էջ 437*:

⁵ Եղ. Վարդանեան, «Նահանջ բիւրոց» Վասպուրականի, էջ 18:

զի գնդի մյուս գումարտակները թողնեն Վանը և նահանջեն Սավալի: Փոխգնդապետ Պողոսյանը, որն անձամբ գտնվում էր հուսահատ վիճակում, չկարողացավ ոչինչ ձեռնարկել: Սակայն որոշ ազդեցիկ սպաների միջոցով նա հրաման արձակեց և արգելեց ճակատի ինքնակամ քայլերը:¹

Այսպիսով՝ Ռուսաստանում տեղի ունեցած Հոկտեմբերյան հեղափոխությանը հաջորդած իրադարձությունները կազմաքանդիչ նշանակություն ունեցան ինչպես Կովկասյան ողջ ռազմաճակատի, այնպես էլ Վան-Վասպուրականի պաշտպանության համար, որի արդյունքում Վանում տեղակայված ռուսական 10000-անոց բանակը բռնեց տունդարձի ճանապարհը՝ ճակատագրի քմահաճույքին թողնելով Վասպուրականի ազգաբնակչությանը:

Уничтожение Кавказского фронта и вопрос защиты Ван-Васпуракана с октября 1917 г. по февраль 1918г.

Аветис Арутюнян

Резюме

Осенью 1917 года турецкая армия не была в состоянии вести какие-либо серьезные военные действия на кавказском фронте, который на тот момент тянулся приблизительно на 500 км по линии Черное море-Ерзнка-Хнус-Ван-Ревандуз.

Учитывая неблагоприятные для них условия на кавказском фронте, 17-ого ноября 1917 года командир третьей турецкой армии Вегип паша обратился к главному командиру русской кавказской армии с просьбой о перемирии, которое заключили 5-ого декабря в Ерзнка.

После перемирия встал вопрос дезертирства, ставшего катастрофой для населения Ван-Васпуракана.

После возвращения русской армии фатальным вопросом стала проблема защиты завоеванных регионов Васпуракана, так как эту часть фронта оставили более 100 000 солдат русской армии и фронт распадался.

Важнейший вопрос защиты Васпуракана требовал решения, так как жители Васпуракана свою защиту доверяли только оружию и коллективной силе. Учитывая создающуюся ситуацию, руководящий орган Васпуракана принял меры по самозащите, как это было сделано в 1915 году во время апрельской освободительной войны.

Для осуществления приказа пополнения полка Ванян V, 1-ого января 1918 года в области Вана была объявлена мобилизация молодежи с 25-35 (18-40) лет, а позднее, общий призыв мужчин до 50 лет.

¹ ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 2, գ. 96, ք. 2:

Destruction of the Caucasian Military Front and Issue of the Van-Vaspurakan Defence at October 1917 – February 1918

Avetis Harutyunyan

Summary

In autumn of 1917 Turkish army was unable to take any serious military action on Caucasus military front, which was at that moment stretched about 500 km long by the line Black Sea-Erzznka-Khnus-Van-Revanduz.

Considering adverse circumstances, developed in the Caucasus front, the third commander of the Turkish army Vegib Pasha on November 17, 1917 has requested a truce to the supreme commander of the Russian army of the Caucasus, which was negotiated on December 5 in Erzznka.

After the armistice the desertion has arisen, which became a big disaster for the population of the Van-Vaspurakan.

After return of the Russian troops there became a fateful issue of defense of the occupied territories of the Vaspurakan, because from this front segment departed 100000 of Russian army, and military front was disbanded.

The most important issue of the Vaspurakan defence required an urgent solution because the population of the Vaspurakan relied the confidence of self-existence only on its weapon and collective strength. In response to this situation, governing authorities of Vaspurakan have taken appropriate arrangements for self-defense and self-preservation, as it was done during the April heroic battle.

For execution of the order of the manning the 5 Van regiment on January 1, 1918 in the Vanarea was declared a compulsory recruitment of the 20-35 year olds, and later the total recruitment of all men under 50 years.